

महात्मा गांधी आणि विविध सामाजिक चळवळी

डॉ. शिवाजी सोमला पवार

संशोधन-मार्गदर्शक, इतिहास विभाग,

दिगांबरराव विंदू महाविद्यालय, भोकर जि. नांदेड

प्रस्तावना :-

भारतीय राष्ट्रीय चळवळीच्या क्षितीजावर गांधीजींचा झालेला उदय ही भारताच्या सामाजिक व राजकीय बदलाची नांदी ठरली. कारण गांधीजींच्या उदयामुळे भारतीय जीवनाला नवीन आयाम प्राप्त झाले. सामाजिक व राजकीय जीवनाला एक नवी दिशा प्राप्त झाली. गांधीजींच्या प्रेरणादायी विचारांनी व नवीन मुत्यांनी राष्ट्रीय जीवनाला नवे चैतन्य प्राप्त झाले. गांधीजींनी आपल्या विचारातून व कृतीतून भारताच्या सामाजिक व राजकीय जीवनाला शाश्वत बैठक प्राप्त करून दिली. म्हणून आज एकविसाव्या शतकात भारताच्या बदलत्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय परिप्रेक्षात गांधीजींची मुल्ये व विचार प्रासंगिक आहेत. एकविसाव्या शतकात विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात प्रचंड प्रमाणात बदल झाले. या क्षेत्रातील बदलाचा परिणाम भारतीय सामाजिक जीवनावर मोठ्या प्रमाणात झाला. त्यामुळे व्यक्तीचे वैयक्तिक व सामाजिक जीवन मोठ्या प्रमाणात प्रभावित झाले आहे. म्हणून विसाव्या शतकापेक्षाही आज एकविसाव्या शतकात गांधीजींच्या विचाराची प्रस्तुतता निर्माण झाली आहे. आपल्या हातामध्ये कोणतेही शस्त्र न घेता मातृभूमीला परकीयांच्या जोखडातून मुक्त करणारे गांधीजी हे विश्वातील एकमेव नेते होत. त्यांनी आपल्या आचरणातून निःशस्त्र प्रतिकाराचा एक नवा आदर्श संपूर्ण जगासमोर घालवून दिला. म्हणून महात्मा गांधी यांचे सामाजिक व राजकीय जीवनातील स्थान अद्वितीय स्वरूपाचे आहे. त्यामुळेच मॅचेस्टर गार्डियन या विचारवंतानी महात्मा गांधीजींचे वर्णन राजकारण्यामधील संत व राजकारणी असे केले आहे.

गांधीप्रणित ही जीवनशैली सर्व मानवजातीचे हित साधणारी आहे. आजच्या काळात गांधी विचारांची प्रस्तुतता जोखड आज जे जागतिकी करणाऱ्या नावाने भांडवलशाहीचे व केंद्री करणाचे जोड जगभराच्या कष्टकरी जनतेच्या मानेवर ठेवले जात आहे. सर्व मानवजातीच्या भौतिक गरजा नीट भागवता येतील अशा प्रकारचे उत्पादन कमीत कमी ऊर्जा, शक्ती व भांडवल वापरून करता यावे. समाजाला सुखाने जगता यावे त्या दृष्टीने राष्ट्रीय, प्रादेशिक, व आंतरराष्ट्रीय व्यवहार व्हावेत. गांधींच्या आधी आधुनिक भारतातील कोणत्याही चिंतकाने त्यांच्या इतका सर्वस्पर्शी विचार केला होता असे दिसत नाही. धर्म, जाती, राजकारण, अर्थकारण, शिक्षण, कायदा, आरोग्य, शेती असे कोणतेही क्षेत्र असते. व्यक्तीच्या वैयक्तिक आत्मशांतीपासून ने जगांच्या विश्वशांतीपर्यंत, खेड्यापासून ते जगापर्यंत प्रचंड मोठा आवाका गांधी विचारातून सामाजिक चळवळ दिसून येते आज जी औद्योगिक संस्कृती देशात व देशाबाहेर निर्माण झाली आहे. तिला संस्कृती म्हणायचे की विकृती हा समाजापुढे मोठा प्रश्नच आहे. वायुप्रदूषण, ध्वनीप्रदूषण, हवेतील प्रदूषण, पाण्यातील प्रदूषण, अन्न धान्य व खाद्यपदार्थातील रासानिक भेसरासांनिक भेसळ, तसेच भूमातेलाही केमिकल फर्टिलायझर पेस्टीसाईड्स, इन्सेक्ट साईडसचा मोठ्याप्रमाणात वापर होऊन प्रदुषित केले जात आहे. पृथ्वीचे सुरक्षाकवच असलेल्या ओझोन लेअरला मोठ्याप्रमाणात छिद्रे पडली आहेत. महात्मा गांधींनी विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी सांगितले होते की, विज्ञाना जर योग्य दिशा दिली नाही तर विज्ञानामुळे जगाचा विनाश होईल जीवन हेच परत सत्य असून त्याची सगळी अंगोपांगे मिळून एक अखंड पूर्णांक बनला आहे. हे सत्य माणसाच्या रोजच्या व्यवहारात साकार करण्याचा प्रयत्न गांधींनी केला आहे. स्वार्थी, भोगलालसा, सत्तालोलुपता, मी पणायांवर व्यक्तिगत व सामाजिक जीवनाची, सभ्यतेची व संस्कृतीची उभारणी करण्यावर सारा भर दिलेल्या तत्कालीन पाश्चात्य सदयतेमधून व्यक्तिगत व सामाजिक जीवनात क्रौर्य, पिळवणूक, हिंसा, उन्माद, लुबाडणूक, खेटेपणा, दंभ, वैर यांचा प्रकर्ष झालेला प्रत्ययाला येत होता. स्वातंत्र्य, त्याग, शिक्षण, आत्मसन्मान, समता, सुरक्षिता, विकास जीवनमान इत्यादी मानवी मुलभूत तत्त्वे मान्य करण्यात येऊन छळ, अमानवी वर्तणूक, गुलामी, शिक्षा, पंथ, वंश, धर्म या पारंपारिक बाबींवर दुजाभाव होऊ लागला. म्हणून 10 ऑगस्ट 1948 रोजी संयुक्त राष्ट्रसंघाने ही सर्व मानवी मूल्ये मानवी हक्कांचा जाहीरनामा स्वीकृत केला. या जाहीरनाम्यात व्यक्तीला केंद्रस्थानी मानून सर्व मानवी मूल्ये त्याला बहाल करण्यात आले आहेत.

इ.स.1966 मध्ये मानवी मूल्ये व त्याचे हक्क आणि नागरी, राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक हक्कांबाबतचा आंतरराष्ट्रीय करारात आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक यांचा समावेश करण्यात आला परंतु त्यांच्या अमलबजावणी इ.स.1976 मध्ये करण्यात आली. मानवी मुल्यांसंबंधी विचारवंतांनी, तत्त्ववेत्त्यांनी आणि वैज्ञानिकांनी We went to go back to gandhi असे म्हटले आहे.

आजच्या काळात महात्मा गांधीजीच्या सामाजिक चळवळीच्या मार्गाने गेल्याशिवाय महाभयंकर समस्यांच्या तावडीतून सुटका मिळणार नाही. गांधींनी आधुनिक काळातील सध्याचे पायाभूत आधारच प्रश्नांकित केले. आधुनिक पश्चिमात्य जीवनशैलीतील विलासीकरण, आक्रमता, निधर्मोपणा, तंत्रज्ञानशरणता इ.बाबी त्यांनी आवडत नव्हती सध्याकाळात कॉम्प्युटर, क्लॉनिंग, इंटरनेट, अँटोमबॉम्ब, यांत्रिक मानव, कृत्रिम उपग्रह असे शोध लोकांना आश्चर्यचकित करीत असतांना त्यांचे परिणाम कसे होतील याबद्दल समाजाला चिंता आहे. दहशतवाद, व्यवसनासक्ती, संकुचित, जातीभावनेने जातीय संघर्ष, तालिबान विकृती व अस्त्रधारी धनाडय देशाची हुकूमता यांचे भीषण परिणाम आपण पहात आहोत. मानवाची नेत्रदीपक प्रगती होत असतांना सामान्य माणसाला मात्र उघडया डोळ्यांनी अंधार पहाण्याची वेळ आली आहे. त्यामुळे पूर्वीपेक्षाही आज गांधी सामाजिक चळवळीच्या विचारांची निकड आहे.

- स्वविषयक मूल्ये : शिस्त, आहार, आदर्श, चारित्र्य, नम्रता, आत्मवश्वास, नियमितपणा, स्वच्छता इत्यादी
- राष्ट्रविषयक मूल्ये : देशभक्ती, बंधुभाव, भारत एकात्मता, स्वदेशी, सत्य, अहिंसा, इ.
- सामाजिक मूल्ये : स्त्री-पुरुषात समानता, धर्म, ईश्वर, विश्वशांती, मानव-मानवता इ.
- सांस्कृतिक मूल्ये : प्रार्थना, सर्वधर्मसमभाव, कला, काव्य इत्यादी देशाच्या आणि जगाच्या सामाजिक कल्याणासाठी गांधीजींनी ही वृत्ते सांगितली.

21 व्या शतकात गांधीविचारांची सामाजिक चळवळीची उपयुक्तता :

मानवाचे अस्तित्व टिकवून ठेवायचं असेल तर पृथ्वीवर गांधीजीच्या सामाजिक चळवळी शिवाय दुसरा पर्याय नाही. गांधीजी आज ही त्या व्यक्तीच्या तत्त्वज्ञानावर उभारलेली असते. विश्वशांतीच्या व मानवमुक्तीच्या महाप्रयत्नाच्या व्यापातही व्यक्ती सुधारणेच्या सर्व लहान साहन बाबी लक्षात घेवून विभूतितत्वाच्या ठसा उमटविणारे महात्मा गांधीजीचे विभूतीमत्त्व हा एक चमत्कारच आहे. लोकशाही स्वराज्याच्या संदर्भात ग्रामस्वराज्य, अर्थकरणात विकेंद्रित अर्थव्यवस्था, खादीग्रामउद्योग, शिक्षणक्षेत्रा जीवनशिक्षण, धर्मकरणात सर्वधर्म समभाव, तत्त्वज्ञानात सत्य, अहिंसा, युतिकारणात सत्याग्रह, वैयक्तिक जीवनात अनासक्ति आणि आरोग्यक्षेत्रात निसर्गापचार या बाबीला उजाळा देऊन सर्वांगीण क्रांतीची दिशा जगाला दाखविली सामाजिक चळवळीतून हे मन्य करावा लागेल.

महात्मा गांधीजीचे सर्वकल्याणकारी जीवनपद्धती व जीवनाविषयीक तत्त्वज्ञान:

मानवाची जीवनपद्धती ही त्या व्यक्तीच्या तत्त्वज्ञानावर आधारलेली असते. जसे-तत्त्वज्ञान जेव्हा आत्यकेंद्री असते, तसेच स्वतःपलीकडे पाहणं हे त्या तत्त्वज्ञानात बसत नाही तेव्हा समदीचा विचार बाजूला पडतो आणि स्वार्थ साधणे हीच जीवनपद्धत होते. गांधीजीला मारिट्सबर्ग रेल्वेस्टेशनवर प्रथम वर्गाच्या डब्यातून खाली प्लॅटफॉर्मवर ढकलून देण्यात आले. इथूनच गांधीजीच्या जीवनात तत्त्वज्ञानाचा उगम झाला. तेव्हा पासून गांधीजींनी शोषणाविरुद्ध, अन्यायाविरुद्ध खबीरपणे उभे राहाणं हे त्यांच्या जीवनातले वृत्त झाले. अहिंसामूलक, शोषणरहित, समताधिष्ठित, शाश्वत अर्थव्यवस्थेवर आधारित समाजाची निर्मिती गांधीजींच्या जीवनपद्धतीचा पाया इ.स.1904 मध्ये स्थापन झालेल्या फिनिक्स आश्रमात घातला गेला. गांधीजींनी रस्किनच अनटू दि लास्ट हे पुस्तक वाचल्याने आणि पुस्तकातील सिद्धांताप्रमाणे जीवन जगण्याची सुरुवात केली. रस्किनचे तीन सिद्धांत गांधीजींनी लक्षात घेतले.

- 1) सर्वांच्या कल्याणातच व्यक्तीचे कल्याण मानले.
- 2) न्हावी आणि वकील ह्यांच्या कामाचे मूल्ये समान आहे. हे समाजापर्यंत पोहचवायचे होते.
- 3) शेतकऱ्यांचे साधे अंगमेहनतीचे श्रम हेच खरे जीवन.
- 4) वरील बाबी हेच देशाचे खरे उत्पन्न आहे.

गांधीजीनी मनुष्याच्या व्यक्तीगत जीवनासही मूल्यांचे अधिष्ठान प्राप्त करून दिले. अभ्यास, चारित्र्यसंवर्धन, आदर्श, मानवण, वृत्तनिष्ठा व संयम, परोपकार, श्रद्धा, प्रेम, प्रार्थना, अभय, अनासल्की, अपरिगृह, दया, बंधुभाव, सहनशीलता, नमता, नियमितपणा, स्वच्छता, नीतिमत्ता, आहार, स्वास्थ, क्रोधाचा आभाव व क्षमाशीलता, अशा व्यक्तीचा सर्वकष विकास साधून देणाऱ्या विविधांगी मूल्यांचा त्यांनी सातत्याने स्वीकार केला मानवानी देशभक्ती, सर्वधर्मसमभाव, त्याग या मूल्यांशी शिकवणही महात्माजीनी दिली.

21 व्या शतकात गांधीविचारांची प्रासंगिकता :

महात्मा गांधीजीची जीवनपद्धती व तत्वज्ञान, एकादश वृत्ते आणि सप्त सामाजिक पातके या सर्वांचा आपण विचार केला. जगात 21 व्या शतकांत अनेक संकटाची मालिकाच आपल्यासमोर उभी केली. देशात वाढती विषमता, दारिद्र्य, बेकारी, वाढता हिंसाचार, मुल्याची पडझड, नक्षलवाद, दहशतवाद, प्रदूषण, भ्रष्टाचार, वाढती महागाई, रोजगारांची समस्या, दुष्काळ, पर्यावरणाचा न्हास, उद्योगाचा-हास कुपोषण, बलत्कार, विवाहित व अविवाहित यांच्यावर अत्याचार, ग्रामीण स्त्री शिक्षणाचा अभाव, सुशिक्षित तरुणात गुन्हेगारी, मोठ्याप्रमाणात चोऱ्याचे प्रमाण, पर्यावरणामुळे शेतीच्या उत्पादनात घट, शेतकरी आत्महत्या या महत्त्वाचा समस्यांना तोंड द्यावे लागले. तर सप्त सामाजिक महापातके त्यांनी नोंदवली आहे 1) तत्व-विहीन राजकारण 2) नीतिविहीन व्यापार 3) चारित्र्य विहीन शिक्षण. 4) विवेकविहीन विलास 5) मानवता विहीन विज्ञान 6) श्रामविहीन संपत्ती 7) त्यागविहीन पूजा, तर जीवनपद्धती स्पष्ट करणारे 1) संयम 2) सादगी 3) समता 4) स्वावलंबन 5) स्वदेशी 6) शरीरश्रम 7) समूहजीवन 8) सामूहिक परिश्रम 9) सामूहिक प्रार्थना 10) सामूहिक रसोडा, सामंजस्य आश्रमी जीव या समूह जीवनाच्या पाठशाळा होत्या, परस्पर सामंजस्य हा त्यांचा आत्मा होता.

गांधीजीच्या सत्य, अहिंसा या विचारांमुळे त्यांच्या हिंद स्वराज्य या ग्रंथात आढळतात. इ.स.1909 मध्ये ही ग्रंथ लिहिला त्यात त्यांनी ब्रिटिशांच्या उपभोगवाद, यांत्रिकिकरण, प्रतिनिधीक लोकशाही, आधुनिक सध्यता, वैचारिक लोकशाही, रामराज्य, राज्यविरहित लोकशाही, ग्रामस्वराज्य, सत्तेचे विकेंद्रिकरण, सहकार्यावर आधारित व्यवस्था, सर्वोदय, लोकशाहीतील पक्षपद्धती, साध्य व साधन यांची शुद्धता, सत्याग्रह इ. विषयावर आपले विचार मांडले होते.

महात्मागांधीजीचे शिक्षण विषयक सामाजिक चळवळ :

ई.अल्बर्ट आईन्स्टाईन गांधीजीबद्दल म्हणतो गांधीजी स्वातंत्र्ययोद्धे, अस्पृशाद्वारक, राजकीय विचारवंत, समाजप्रबोधक, अर्थतज्ञ, शिक्षणतज्ञ असे अनेक पैलू त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे साधन होते तर गांधीजीसारखा माणूस या पृथ्वीवर प्रत्यक्ष जिवंत कार्यरत होता. यावर कदाचित पुढच्या पिढ्यांनी विश्वास ठेवणार नाहीत. शिक्षण हे समाजपरिवर्तनाचे एक प्रभावी साधन आहे. व्यक्ती व समाज जीवनास नवे वळण व दिशा देण्याचे शिक्षण हे प्रभावी माध्यम आहे, हा विचार गांधीजीना पटला होता. गांधीजी म्हणतात की, शिक्षण हे काही साध्य नव्हे, ते एक साधन आहे. या शिक्षणाने आपण चरित्र्यवान बनू तेच खरा शिक्षण मानता येईल. शिक्षणामुळे शरीर बुद्धी व हृदय या तिन्हीचा समतोल विकास साधला पाहिजे असे गांधीजीचे मत होते. स्वावलंबन, स्वयंपूर्ण चारित्र्यसंवर्धन, संस्कृती संवर्धन, नीतिमत्ता इत्यादी गोष्टीची निर्मिती शिक्षणाच्या माध्यमातून व्हावी असे गांधीजींना वाटते. 10.7 ते 14 वर्षापर्यंतच्या मुला-मुलींना प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत असावे. स्त्रिया, हरिजन व प्रौढ व्यक्तींनाही शिक्षण द्यावे. प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण हस्ताव्यवसायांच्या माध्यमातून देण्यात यावे. शिक्षणातून सर्वांगीण, शारीरिक, मानसिक, व बौद्धिक विकास व्हावा शिक्षण कोणत्यातरी उत्पादक उद्योगाद्वारे देण्यात यावे. निवडलेल्या उत्पादक उद्योगातून शिक्षकांच्या वेतनाचा प्रश्न सुटवा परंतु देशात आजही तीच मेकॉलेप्रणीत शिक्षणपद्धती सुरु आहे. आजूनही शिक्षण हे समाजातील तळागाळातील मुला-मुलीपर्यंत पोहोचले नाही. आज 21 व्या शतकात देशाचे माजी राष्ट्रपती डॉ. ए.पी.जे. अब्दुल कलामांनी देशापुढे महासत्ता बनण्याचे स्वप्न ठेवले होते. देशाला समर्थ बनवायचे असेल तर देशातील 100 टक्के जनता केवळ सुशिक्षित होऊन चालणार नाही. भारतातील जवळपास 70 ते 80 टक्के शिक्षण संस्था आमदार, खाजदार, धनाठयाच्या आहेत. ज्यामुळे शिक्षण संस्था विनाशाकडे जात आहेत. शिक्षणाकडे धंद्याच्या दृष्टीने पाहणाऱ्यांची संख्या वाढल्याने शिक्षण क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात भ्रष्टाचार, अनाचार, कॉपी, गुणवाढीवप्रकरण, शिक्षक, विद्यार्थी व पालक यांचे शोषण, खाजगी शिकवणी क्लॉसेस यांची अमाफ फीस, या अपप्रवृत्तीने शिरकाव समाजात झाल्यामुळे गांधीजीच्या सामाजिक चळवळीची गरज आज मानवाला व्हावी आहे. 12.

महात्मा गांधीजीचे स्त्रीशिक्षणाविषयक विचार :

महात्मा गांधीजींनी स्त्री-पुरुष समानतेचा पुरस्कार केला स्त्री आणि पुरुष एकमेकांना पुरक असल्याने त्यांची जोडी अद्वितीय आहे. त्यातील एकाला वगळून दुसरा अस्तित्वांत राहू शकेल ही कल्पनाच करता येत नाही. सीता, द्रोपती, दमयंती, राजमाता जिजाऊ, अहिल्याबाई होळकर, राणी लक्ष्मीबाई, राणी ताराबाई, क्रांतीज्योती सावित्रीबाई, डॉ. अनी बेझट, द्रोपदी ह्या स्त्रीत्वाचे आदर्श आहेत. महात्मा गांधीजींच्या या स्त्री स्वातंत्र्याच्या विचाराची प्रेरणा घेऊन अनेक भारतीय महिला सरोजनी नायडू, कल्पनादल, प्रमीलता वाडेदार, कस्तुरबागांधी, वासंतीदेवी, अनुसयाबेनसाराभाई, कमला नेहरु. श्रीमती मोतीलाल नेहरु, श्रीमती जे एम. सेन गुप्ता, मीराबेन, मणीबेन पटेल, मातंगिनी हाजरा, सुचेता कृपालानी, अमृता कौर 13. इत्यादी महिला आपल्या सामाजिक बंधनातून मुक्तता होऊन भारतीय राष्ट्रीय आंदोलनात अत्यंत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. ज्या समाजातील व्यक्तींना शिक्षणाचा गंध असत नाही. त्या समाजाची अवस्था पशूपेक्षा वेगळी असते असे नाही. भारतामध्ये स्त्रीयांना शिक्षण घेण्याचे स्वातंत्र्य नव्हते, गांधीजींनी भारतीय स्त्रीयांना शिक्षण घेण्याकडे आकर्षित करण्यासाठी सत्याग्रहाच्या माध्यमातून अतोनात प्रयत्न केले. स्त्री शिक्षणातून स्त्रीस्वावलंबन, स्वयंपूर्णता, चरित्रसंवर्धन, संस्कृतीसंवर्धन, नीतीमता इत्यादी बाबीची निर्मिती शिक्षणाच्या माध्यमातून व्हावी असे गांधीजींना वाटते. स्त्रीयांच्या सर्वांगीण विकासासाठी गांधीजीने समाजातील पडदापद्धत, हुंडापद्धत, बालविवाह, सतीप्रथा, विधवापूर्वविवाह, स्त्रीभ्रूणहत्या, कन्यावध, बलत्कार, अत्याचार, लैंगिकशोषण, स्त्री-पुरुष समानता. राजकीय क्षेत्रातील बदल, नौकरी ठिकाणाचे शोषण, शैक्षणिक बदल या विविध समाजातील सामाजिक व धार्मिक अशा वाईट प्रथेला गांधीजींनी विरोध केला 14. गांधीजींनी सत्याग्रहाश्रमाचा इतिहास या मध्ये 1932 साली व्यक्त केले होते. शिक्षणाचा पहिला कालखंड बाल्यावस्थेचा कालावधी 8 व्या वर्षापासून मानला जावा दुसरा कालखंड हा नव्या वर्षापासून सोळाव्या वर्षापर्यंत यांत मुला-मुलीचे शिक्षण एकत्रच झाले तर -फारच चांगले होईल. सोळाव्या वर्षापर्यंत मुला-मुलींना जगाचा इतिहास, भूगोल, वनस्पतीशास्त्र, खगोलशास्त्र गणित, भूमिती आणि बीजगणित 15 या विषयाचे ज्ञान व्हावे आणि तिसरा कालखंडात सोळा ते पंचवीस वर्षापर्यंतच्या युवाकाळ व युक्तीला आपल्या इच्छेप्रमाणे व स्थितीप्रमाणे शिक्षण मिळावे. आणि जेवढ्या सोयी-सवलती पुरुषांना मिळतात तेवढ्याच स्त्रियांनाही मिळाल्या पाहिजेत. हे माझे निश्चित मत आहे. म्हणून सद्यःस्थितीत गांधीजींच्या सामाजिक चळवळीची गरज आहे.

महात्मागांधीजींचे धर्मासंबंधी विचार :

महात्मा गांधीजींच्या जीवनावर समाजातील कोणत्याही परंपरा, संप्रदाय, धर्मदाय, धर्मग्रंथ व गुरु याची एकसुरी छाप दिसत नाही. गांधीजींनी अनेक ग्रंथ व संप्रदाय यातून विचार, प्रेरणा व तत्त्वे आत्मसात केली होती. आईवडिलांच्या शिकवणुकीतून सर्वधर्मसमभावाचा संस्कार, बौद्ध, जैन, वैष्णव, या धर्म व पंथातील अहिंसावादी परंपरांचा प्रभाव, रामायण, महाभारत, भगवत गीता, तुलसी रामायण टॉलस्टॉय, रस्कीन, थोरे, क्रोपटकीन यांच्या विचारांचा प्रभाव, ख्रिश्चन धर्मातील मानवतावादी मूल्यांचा प्रभाव, सामाजिक उत्क्रांतीवार, क्रांत्या, संस्था इ. चा गांधीवर फारसा प्रभाव पडला नाही. इंग्लंडमधील शाकाहारी चळवळीचाही गांधीजीवर प्रभाव पडला होता. माणसाचे जीवन धर्माधिष्ठित असले पाहिजे. मनुष्याच्या राजकीय जीवनाचा आधारही धर्म असला पाहिजे. राजकारण धर्महीन झाले तर ते विनाशाकडे गेल्याशिवाय राहणार नाही. धर्म मानवी मनाची मुलभूत गरज आहे. माझ्या राजकीय, सामाजिक, आर्थिक अशा विविध कार्याची प्रेरणा धार्मिक आहे. धर्म हेच माझ्या जीवनाचे प्राणतत्व आहे. त्या शिवाय मी क्षणभरही जगू शकत नाही 16.

धर्म हा शब्द उच्चारला की हिंदू, जैन, बौद्ध, ख्रिस्ती, इस्लाम, शीख इ प्रमुख धर्म आपल्या दृष्टीसमोर उभे राहतात. परंतु गांधीजींची धर्मकल्पना या परंपरागत धर्मकल्पनेहून वेगळी आहे. ईश्वरांची इच्छा, मोक्ष, आत्मशुद्धी, यज्ञ, तपस्या, त्याग, वृत्तपालन, संयमलीनता इ. धार्मिक परिभाषेतील शब्द त्यांच्या लिखाणात व भाषणात वारंवार येतात. माझी धर्मवृत्ती, धर्मविवेचन, धर्मसाधना, तत्त्वविवेचन, अहिंसा परमो धर्म, नीतिधर्म, संस्कृति. या विषयासंबंधी सुप्रसिद्ध तत्त्वज्ञानी प्रो. डॉ. आर. डी. रानडे यांनी आपल्या The conception of Spiritual Life in mahatma Gandhi and Hindi Saints या पुस्तकात जो ऊहापोह केला आहे तो या संबंधात समजून घेण्याजोगा आहे.

धर्म स्थापनेचे नर । ते ईश्वराचे अवतार ।

झाले आहेत पुढे होणार । देणे ईश्वरांचे ।

असे समर्थ रामदासानी दासबोधांत म्हटले आहे. समर्थ आणि लोकमान्य यांनी सूचित केलेले धर्मपुरुष गांधीजीच्या रुपाने या धर्मभूमीत आवतरले No country but India no religion but Hinduism Could Have given birth to a Gandhi असे उद्गार लंडन टॉईम्स च्या संपदकाने गांधीजीच्या मृत्युसंबंधी लिहितांना काढले.

महात्मा गांधीजीची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना व दारुबंदी :

भारत देश हा थोड्या शहरात आढळणार नसून तो सात लाख खेड्यात आढळले. खेड्यातील लोक, त्यांना द्यावयाचे शिक्षण, वळण व असे वळण लावणारे लोकसेवक यासंबंधी गांधीजींनी आपले विचार प्रसंगाप्रसंगांनी वेळोवेळी व्यक्त केले होते. गांधीजींनी म्हटले होते. मी महात्मा म्हटला गेलो म्हणून माझे वचन प्रमाण आहे असे समजून कोणी चालू नये, महात्मा कोण हे आपल्याला माहित नाही. म्हणून चांगला मार्ग हा की, महात्माचे वचन देखील बुद्धीच्या कसोटीवर घासून घ्यावे आणि ते कसास न उतरल्यास त्याचा त्याग करावा. हिंदुस्थान खेड्यांचा देश, खेडेगावांची पुनर्रचना कशी करावी, गावाचे आरोग्य, गुरांची व गायीची जोपासना, खादी, ग्रामद्योग, सहकाराधिष्ठित ग्रामराज्य, ग्रामीण शिक्षण, ग्रामसंरक्षण, ग्राममपंचायत, ग्रामसेवा व ग्रामसेवक 18. स्वच्छते प्रमाणेच दारुबंदी हा सातत्याने चालणारा कार्यक्रम आहे असे ते म्हणतात. 26 जून 1931 व 31 जूला 1937 च्या Young India या साप्ताहिकात त्यांनी दारुबंदी संबंधी विचार मांडले आहेत. निर्भेळ दारुबंदीवर माझी पूर्ण श्रद्धा आहे. मला जर कोणी एका तासासाठी अखिल हिंदुस्थानचा हुकुमशाहा नेमले तर मी प्राप्त जी गोष्ट करेन ती म्हणजे नुकसान भरपाई न देता दारुचे सर्व गुत्ते बंद करीन मी दारुबंदीच्या कार्यक्रमास अग्रक्रम देतो. स्त्रियांनी रक्त सांडले आहे 19. जातीय ऐक्य आणि अस्पृश्यता निवारण या प्रमाणेच दारुबंदी ही देखील काँग्रेसच्या कार्यक्रमात 1920 सालापासून समाविष्ट झालेली आहे. आपल्याला जर आपले ध्येय अहिंसक प्रयत्नाने गाठावयाचे असेल, तर दारु-अफू इत्यादी मादक पदार्थांचा व्यसनामुळे जे लाखो स्त्री-पुरुष गाजले जात आहेत. त्याचे भवितव्य भावी सरकारवर आपल्याला सोडता येणार नाही 20. दारु किंवा मादक द्रव्ये यांचा वापर करणारा माणूस आपल्या मनाला शरीराला किंवा मौक्तिक संपत्तीलाच धक्का लावतो. गांधीचा मते कित्येक राजे-महाराजे, श्रीमंत, वरिष्ठ अधिकारी दारुच्या व्यसनाने बरबाद झाले व होत आहेत.

मद्यपानाने मनुष्य शरीराने, मनाने व बुद्धीने हीन होते व संपत्तीचा नाश करतो असेही गांधींनी म्हटले होते 21. म्हणून देशात गरिबी, उपासमारी, भिकारी, तरुणवर्ग, या व्यसनात गुंतल्यामुळे त्याचे आरोग्य धोक्यात येत आहे. दारुची चट हा एक रोगच आहे. दारुच्या सवयीमुळे तो हळूहळू पशू बनून त्याला, पत्नी, आई, बहिण यांच्यातील फरक समजेनासा होतो. गांधीजी म्हणतात, अबकारी उत्पन्नतून शिक्षण चालविण्यापेक्षा दारुबंदीपायी शिक्षण बंद करावे लागले तरी चालेल 22.

गांधीजीचे आर्थिक विचार :

रस्किनचा Unto this Last या ग्रंथाचे अनुवाद गांधीजींनी गुजराती भाषेत केला, त्यास सर्वोदय या नावाने ओळखले जाते. सर्वोदयात महात्मा गांधींनी सतत तीन गोष्टींना महत्त्व देतात.

- 1) जनकल्याणात माझे कल्याण समाविष्ट आहे.
- 2) वकील व नाव्ही यांच्या कामाची किंमत समाव असावी.
- 3) कष्टकरी, शेतकरी, कारागिरांचे साधे सरळ जीवन सर्वात्कृष्ट आहे 23.

खेड्यांच्या स्वावलंबनावर श्रममूल्यांवर आधारित, जनमतपरिवर्तन, हृदयपरिवर्तन हा पाया आहे. जेथे कर्म, विश्वास व श्रद्धा ही पायाभूत आहेत. खादीप्रकार, चरखाद्योग, विविध ग्रामउद्योग व सहकार्य ही भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा, जीवनातील नैतिकता हा मुलधार आहे 24. गांधीजी म्हणतात, विणकर, शेतकरी व शिक्षकाच्या मुलात काही भेद नसावा, सर्व समान आहेत. राजा-प्रजा, मालक-मजूर, गरीब-श्रीमंत या सर्वांचा स्तर एकच असला पाहिजे. अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण व वैद्यकीय सेवा या सामान्य माणसाच्या प्राथमिक गरजा भागवण्यावर भर दिला. व्यक्तीला जगण्यासाठी पाच गोष्टींची गरज आहे. गांधीजींनी पाश्चात्य यंत्राधिष्ठित संस्कृतीवर हल्ला केला होता. कारण यंत्रामुळे संपत्तीचे केंद्रीकरण होते आर्थिक विषमता वाढते, बेकारी वाढते व माणूस यंत्राचा गुलाम होतो. समाजात आर्थिक समानता असावी. शेतमजूर, भंगी, सुतार, वकील, डॉक्टर, कामगार इत्यादीचे मजूरीचे दर सारखे असावेत. समाजातील आर्थिक विषमतेमुळे मनुष्य पराधीन, दैववादी, कर्तृत्वहीन बनतात. व्यक्तीचे स्थलांतर होणार नाही यासाठी कुटीरोद्योग ग्रामीण भागात निर्मित केले पाहिजे. ग्रामोद्योगाचा पतन घडून आल्यामुळे शेतकरी वर्ग उद्ध्वस्त

झाला आहे. वीज, कोळसा, लोखंडउत्पदनाची साधने, रेल्वे हे सरकारी मालकीची असावी. गरजा कमी करा, असा सल्ला गांधी देतात. 25. खऱ्या भारताचे लोकशाहीचे स्वप्न जर साकार व्हायचे असेल तर खऱ्या भारतातल्या सामान्यातला सामान्य माणसालाही आपण भारताचे शासक आहोत असे वाटले पाहिजे. कारण स्पर्धामुक्त अर्थशास्त्र गांधीजींना मान्य नव्हते. खरे अर्थशास्त्र म्हणजे न्यायाचे अर्थशास्त्र होय. जे अर्थशास्त्र दुर्बलाचे शोषण करून पिळवणूक करून संपत्ती करावयास शकवते ते अर्थशास्त्र गांधीजींना मान्य नव्हते. म्हणून देशात दारिद्र्य, गरीबी, उपासमारी, कृपोषीत, भिकारी, हुंडाबळी, अपहरण अशा विविध घटना या आर्थिक विषमतेमुळे घडून येतात.

निष्कर्ष :

गांधीजींच्या वाणीतून किंवा लेखणीतून बाहेर पडलेल्या शब्दातच स्टीफन हॉबहाऊस यांनी संकलित केले आहेत. मानव जातीच्या उन्नतीसाठी अहिंसा म्हणजे अमर्याद प्रेम, तो दिव्य सिद्धांत आहे.

गांधीजीपूर्वी जो क्रांतिकारी विचार जगात मांडला गेला तो बहुताऊस आर्थिक व भौतिक बदलावरच भर देणारा होता. मानसात बदल हवा असेल तर त्यांची मानसिकता बदलने गरजेचे आहे. भौतिक गरजा निश्चितच महत्वाच्या असतात, समाजात भौतिक गरजांची स्पर्धा सुरु झाली जर स्वार्थापलीकडे पाहण्याची दृष्टीच क्षीण होत जाते. म्हणूनच माझे आनंद केवळ भौतिक भोगात नसून आत्मशांतीत आहे, हे माणसांच्या व समाजाच्याही गळी उतरवल्याशिवाय सर्वहित साधणारच नाही. सत्यागृही आत्मशक्तीसाठी गांधीजींनी वैयक्तिक आत्मशुद्धी, आत्मस्वरूपाची जाणीव, रचनात्मक सेवाकार्यातून लोकमान्यता, स्थितप्रज्ञतेची साधना, साध्य-साधनविवेक, साधनसुचिता यातून होणारी समाजजागृती व व्यक्तीशक्ती, लहानसान अहिंसक - आंदोलनातून सत्याहाची उभारणी, समाजरचनेचे व जनलोकाचे सूक्ष्म निरीक्षक, निर्भय आणि निर्वैर प्रतिकार-शक्ती व सामाजिक नवसर्जनासाठी आत्मविसर्जनाचा सामूहिक वज्रनिर्धार इत्यादी, विविध बाबींवर भर देणारे गांधीजींचे क्रांतीशास्त्र आहेत. 27. गांधीजींचे नेतृत्व आणि प्रतिकाराचे तत्व, गांधीजींच्या लोक चळवळी 1) असहकार 2) सविनय कायदेभंग 3) वैयक्तिक सत्यागृह 4) चलेजाव चळवळ 5) सत्यशोधक समाज गांधीजी आणि अस्पृश्यता निर्मूलन, मुस्लीम राजकारण आणि स्वातंत्र्यचळवळ 1) सर सय्यद अहमद खान व अलिगढ चळवळ, 2) मुस्लीम लीग व अली बंधू 3) महंमद इक्बाल, मोहंमद अली जीना, संयुक्त पक्ष (युनियनिस्ट पार्टी), कृषक प्रजा पार्टी, हिंदू महासभेचे राजकारण, साम्यवादी नेत व भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ, काँग्रेस समाजवादी पार्टी, राष्ट्रीय चळवळीतील महिलांचा सहभाग, संस्थानातील जनतेची चळवळ, साम्यवादी (डावी) चळवळ, शेतमजुरांची चळवळ, आदिवासींचे बड व आदिवासी चळवळ, ट्रेड युनियन चळवळ, क्रांतिकारी चळवळ यातून महात्मा गांधीजींच्या सामाजिक चळवळी दिसून येतात. 28.

संदर्भसूची :

- 1) सौ. शारदा जोशी, महात्मागांधी, संक्षिप्तचरित्र व विचारधन, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर, पृष्ठ-4.
- 2) विजया वेलें, गांधी: विविध दर्शन, महाराष्ट्र गांधी स्मारकनिधी, प्रकाशन कोथरुड, पुणे .
- 3) प्रा. यशवंत सोनुने, मंथन: आजच्या संदर्भात गांधीविचारांची प्रासंगिकता, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, 2007, पृष्ठ 48-49.
- 4) डॉ. पंजाब चव्हाण (मु. संपादक), 21 व्या शतकात गांधीविचारांची प्रस्तुतता, साहित्यक्षुधा विशेषांक, समीक्षा प्रकाशन, नांदेड, 23 फेब्रुवारी 2017, पृ 120.
- 5) कित्ता, पृ 121.
- 6) बाळासाहेब भादे, गांधी विचार मीमांसा, महाराष्ट्र गांधी स्मारक निधी प्रकाशन, पुणे, 5 ऑक्टोबर 2002, पृष्ठ 3.
- 7) भाऊ धर्माधिकारी, (संपा. गांधी विचारदर्शन सत्यागृहाचे प्रयोग, महाराष्ट्र गांधी स्मारक विधी प्रकाशन, पुणे, 1995, पृष्ठ 1.
- 8) डॉ. पंजाब चव्हाण, डॉ. भिसे, डॉ. जवळगे, (संपा), मूल्यव्यवस्था: गांधी विचार, निर्मल प्रकाशन, नांदेड, 2010, पृष्ठ 171.
- 9) डॉ. साहेबराव गाठाळ, आधुनिक भारत, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, जुलै 1998, पृ 262.
- 10) गांधीजी, माझ्या स्वप्नांचा भारत, परधाम प्रकाशन पवनार (वर्धा) ऑगस्ट 2007, पृष्ठ 55.
- 11) डॉ. पंजाब चव्हाण, डॉ. भिसे, डॉ. जवळगे, डॉ. हाट्टेकर, (संपा), गांधी तत्वज्ञान आणि भारतीय लोकशाही, Avon Publication Delhi, एप्रिल 2013, पृष्ठ 161.

- 12) ग.वि. अकोलकर, (संपा), गांधीविचार दर्शन, शिक्षण विचार, महाराष्ट्र गांधीस्मारक निधी, प्रकाशन गांधीभवन, कोथरुड, पुणे, 1994, पृष्ठ 27.
- 13) कित्ता, पृष्ठ 120.
- 14) नवाझ व मोदी (संपा), वासंती फडके, (अनु), भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील स्त्रिया, मेहता पब्लिसिंग हाऊस, सदाशिव पेठ, पुणे, जानेवारी 2003, पृष्ठ 3.
- 15) जे.आर.कोकंडाकर, महात्मागांधी और उनकी विचारधारा, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, 2009, पृष्ठ 69.
- 16) डॉ.साहेबराव गाठाळ, आधुनिक भारतीय विचारवंत, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, जून 1999, पृष्ठ 262.
- 17) भाऊ धर्माधिकारी, (संपादक), गांधी विचार दर्शन-धर्मविचार-भाग-1, महाराष्ट्र गांधी स्मारक निधी प्रकाशन, पुणे, 1994, पृष्ठ 11, 15.
- 18) पुर्वाक्त, आधुनिक भारतीय विचारवंत, पृष्ठ 244.
- 19) बाळासाहेब भारदे, गांधी विचारदर्शन-जीवनसाधना, महाराष्ट्र गांधी स्मारक निधी, प्रकाशन, गांधी भवन, कोथरुड, पुणे 1994, पृष्ठ 137.
- 20) कित्ता, पृष्ठ 29.
- 21) गांधीजी, माझ्या स्वप्नांचा भारत, परंधाम प्रकाशन, पवनार (वर्धा) ऑगस्ट 2007, पृष्ठ 77, 78.
- 22) पुर्वाक्त, आधुनिक भारतीय विचारवंत, 1919, पृष्ठ 238.
- 23) डॉ.पंजाब चव्हाण (संपा), मूल्यव्यवस्था, गांधीविचार, पुर्वाक्त, पृष्ठ 401.
- 24) डॉ.साहेबराव गाठाळ, आधुनिक भारताचा इतिहास, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, जुलै 1998, पृष्ठ 265.
- 25) भाऊ धर्माधिकारी, (संपा), ग्राम-स्वराज्य, महाराष्ट्र गांधीस्मारक निधी, प्रकाशन, गांधीभवन, पुणे, 1995 पृष्ठ 01.
- 26) डॉ.पंजाब चव्हाण, गांधी विचार, पुर्वाक्त, पृष्ठ 223.
- 27) डॉ.भास्कर लक्ष्मण थोळे, आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, पिंपळापूरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर, 2003, पृष्ठ 446.
- 28) डॉ.अनिल कठारे, महाराष्ट्राचा समग्र इतिहास, कल्पना प्रकाशन, नांदेड 2017, पृष्ठ 36.

■ ■ ■ ■ ■